

Rechtshistorisch Nieuws. LVII (oktober 1996) 5). Dat historici alsnog bereid zijn — en misschien blijven — aan de pennenvruchten van hun broeders aandacht te besteden, ligt natuurlijk aan hun oecumenische instelling die zich niet zo gauw door een groepje arrogante sectariërs van de wijs laat brengen. Zij hebben ook weinig reden om het nuttige werk van hun vakgenoten noch dat van ijverige juristen-dilettanten te negeren op de vele gebieden waar recht en geschiedenis elkaar raken.

De *acta* van de derde studiedag der werkgroep Rechtsgeschiedenis van de Negentiende en Twintigste eeuw bieden ten opzichte van de vorige (zie ree. *BMGN*, 1995,598) enkele verrassingen. Van de 19 bijdragen betreffen er ditmaal nogal wat politieke- en rechtstheorie en historiografie (W. J. Witteveen over J. de Bosch Kempers 'De wetenschap der zamenleving'; C. J. H. Jansen over kritiek op rechtspraak en wetgeving in het begin van de twintigste eeuw; M. S. Groenhuijsen over 'Enige ideeën binnen de Historische School omtrent het legaliteitsbeginsel in het strafrecht') en rechtsfilosofie (bijdragen van G. C. J. J. van den Bergh en P. J. van den Hoven over Jacob Israël de Haan als auteur van de rechtskundige significa, J. M. Broekman over rechtstaal filosofie en rechtsfilosofie). Staatsrechtelijke aspecten staan centraal in de artikelen van W. P. Seeker (Willem I en de ministeriële verantwoordelijkheid), H. Spormans (Drie liberale concepties over taak en inrichting van het openbaar bestuur) en E. J. Janse de Jonge (Rechter en politiek in de VS en Nederland, een vergelijking). De overige bijdragen betreffen dogmatische studies van privaatrechtelijke onderwerpen, onder andere: ontbinding van de arbeidsovereenkomst wegens gewichtige redenen (door C. J. Loonstra), fiscale aspecten van de vennootschap onder firma (L. M. Koenraad), de 'klassieke' opvattingen van 'contract' en het moderne gesocialiseerde privaatrecht (F. A. J. Gras), eigenaars en houders en de actie uit onrechtmatige daad (O. E. Teilegen-Couperus), belemmering van de vrijheid van huwelijkskeuze door voorwaarden in testamenten in de vorige eeuw (H. Kooiker) en de invloed van het Franse echtscheidingsrecht in de Nederlanden 1815-1830 (door E. K. E. von Bóné, aan wie het kennelijk is ontgaan dat in hâar vaktijdschrift, het *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* een fundamentele studie over het Franse revolutionaire huwelijksrecht is verschenen: 1979,9-51 en 99-127).

Een plaats apart neemt de bijdrage van F. R. Ankersmit in, de historicus die tien jaar geleden in zijn 'Tegen de verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening' als uitgangspunt nam: 'de huidige overproductie in ons vak' (*Balans en perspectief. Visies op de geschiedwetenschap in Nederland*, 1987, 55). Van zijn hand is de omvangrijkste bijdrage aan de bundel (niet aan de studiedag zelf) getiteld, 'Democratie en historisme' (63-85). De toegankelijkheid van ook deze bundel wordt ernstig geschaad door het ontbreken van een index.

A. H. Huussen jr.

E. Horlings, *The economie development of the Dutch service sector 1800-1850. Trade and transport in a premodern economy* (Dissertatie Utrecht 1995, Reconstruction national accounts of the Netherlands; Amsterdam: NEHA, 1995, 472 blz., f79,90, ISBN 90 71617 95 5).

In de geschiedschrijving over de Nederlandse economie was de negentiende eeuw in het algemeen de eeuw van vertraagde industrialisatie en het lang blijven vasthouden aan overzeese handel. Hoewel de 'Jan Salie-geest' inmiddels wel uit de meer wetenschappelijke economische geschiedschrijving is verdwenen, blijft het beeld van achteraan lopen als het om industriële ontwikkeling gaat hangen. Zoals Horlings terecht constateert werd in de geschiedschrijving de ontwikkeling van de Nederlandse economie inderdaad vooral vanuit het perspectief

van de industriële sector bestudeerd. Economische groei zou 'immers' voortvloeien uit industrialisatie. Zo eenvoudig is het natuurlijk niet. Dat ook andere bedrijfstakken bij kunnen dragen aan ontwikkeling van de economie maakt de auteur in zijn oorspronkelijk als proefschrift verschenen boek duidelijk aan de hand van de dienstensector. In feite was de geschiedschrijving lange tijd bijna blind als het om de bestudering van de dienstensector ging. Er zijn natuurlijk wel studies verricht naar deelsectoren en dienstverlenende bedrijven, maar van een goed beeld van de gehele dienstensector bleven wij verstoken. Horlings voorziet voor zover het de eerste helft van de vorige eeuw betreft in deze lacune. De tweede helft van de eeuw wordt door J. P. Smits behandeld in zijn proefschrift *Economische groei en structuurverandering in de Nederlandse dienstensector, 1850-1913. Een bijdrage van handel en transport aan het proces van 'moderne economische groei'* (Amsterdam, 1995). Zeker gezien ook het feit dat Horlings voortbouwde op de theoretische en methodologische inzichten van Smits, kunnen beide werken niet los van elkaar worden gezien. De twee proefschriften verschenen in het kader van het project 'Reconstruction National Accounts of the Netherlands, 1800-1940' dat beoogt een berekenende schatting te maken van de omvang en ontwikkeling van het nationaal product, het nationaal inkomen en de nationale bestedingen in de genoemde periode (zie voor een discussie over de reconstructie van nationale rekeningen: *NEHA-Bulletin* (1995) no. 2).

Voor zijn analyse van de dienstensector gaat Horlings uit van het model van Kuznets. 'The only theory that attempts to provide a general model of economic development taking into account the complexity of the growth process' (43). Het proces van moderne economische groei is volgens Kuznets het gevolg van productiviteitsgroei in *alle* sectoren van de economie en van schaalvergroting bij productie en consumptie. In Kuznets model past veel. Er is ruimte voor technologische en institutionele veranderingen, voor de relatie tussen demografische en economische ontwikkelingen enzovoorts. Hij beschrijft en poogt weliswaar de belangrijkste trends die met economische groei worden geassocieerd te verklaren, maar wat hij niet doet is verklaren waarom die trends zich allemaal op dezelfde tijd voordeden en waarom daarmee de overgang van een premoderne naar een moderne economische structuur in gang werd gezet. Hier kan historische analyse een antwoord geven en Horlings doet dat ook.

Horlings berekent aan de hand van enkele toetsjaren de toegevoegde waarde van de dienstensector. In het kader van één studie kan een auteur niet pretenderen een compleet beeld van de groei van alle dienstensectoren te geven, maar moet hij zich vanwege een gebrek aan bronnenmateriaal of juist een overvloed daarvan beperken. De grote diversiteit van bronnen, de soms gebrekkige betrouwbaarheid en incompleetheid moest passend worden gemaakt voor het kader van de reconstructie van nationale rekeningen. Daarbij moest ook nog gecorrigeerd worden voor prijsschommelingen. Horlings beperkt zich niet tot de belangrijkste deelsectoren zoals handel en transport, maar schat ook de omvang van de toegevoegde waarde van bijvoorbeeld de financiële sector, de overheid, huiselijke diensten en woningbouwdiensten. De kwantitatieve resultaten worden vervolgens getoetst op hun betrouwbaarheid en geanalyseerd. De betrouwbaarheid van het verzameld cijfermateriaal op het niveau van de gehele dienstensector is in absolute zin niet erg sterk: een foutenmarge van 15 tot maar liefst 30% is mogelijk (105). Voor bepaalde deelsectoren zoals binnenlandse handel en bank- en verzekeringswezen is zelfs een marge van 25 tot 50% nodig, voor andere blijft de marge beperkt tot 1% à 5% (communicatie en spoorwegen). De oorzaak van deze onbetrouwbaarheid is te wijten aan het noodgedwongen gebrekkige bronnenmateriaal uit de eerste helft van de negentiende eeuw waarop Horlings zijn schattingen moest baseren. Een kwestie van roeien met de riemen die men heeft. Voor de relatieve ontwikkeling van de dienstensector en deelsectoren lijken de schattingen betrouwbaarder.

Uit de analyse blijkt dat de dienstensector in de eerste helft van de vorige eeuw met 1,6% per jaar redelijk snel groeide. Dat de periode zoals vaak beweerd wordt door stagnatie werd gekenmerkt is hiermee ten dele gelogenstraft. Dat het beeld van groei echter niet als algemeen beeld voorde dienstensector in zijn geheel mag gelden, maken de cijfers die Horlings voorlegt snel duidelijk. De groei zat vooral bij de internationale handel en transport en in de financiële dienstverlening en dan nog geconcentreerd in de jaren dertig (zie onder andere tabel 3.3, 109). Bijvoorbeeld binnenlandse handel en transport bleven achter. Gezien de concentratie bij enkele deelsectoren in een beperkte periode mag de groei van de dienstensector niet worden gezien als het begin van moderne economische groei. Te meer daar ook de productie (per arbeider) in de agrarische en industriële sectoren stagneerde. De omslag zou pas na 1850 op gang komen (114).

Aangezien de ontwikkelingen binnen de dienstensector bij de buitenlandse handel en het internationaal transport het meest opvallend waren, concentreert Horlings zich hierop in de hoofdstukken 4 en 5. Hij beschrijft een crisis in de export tussen 1815 en 1830 die met name ontstond ten gevolge van economisch protectionisme van buurlanden. De oprichting van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) in 1824 en de invoering van het cultuurstelsel na 1830 gaven impulsen aan de handel en scheepsbouw. De bescherming die het monopolie van de NHM gaf bood uiteindelijk slechts een schijnbescherming. De concurrentiekracht van de handel werd er op langere termijn door ondermijnd. In hoofdstuk 6 gaat Horlings juist in op de onderbelichte deelsector van de binnenlandse diensten. In dit en de volgende hoofdstukken schetst hij vanuit het perspectief van de dienstensector een beeld van Nederland als een premoderne economie. De overgang naar een moderne economie zoals Kuznets die ziet is nog niet gemaakt. Alleen de internationale deelsectoren boden een ander beeld. De binnenlandse deelsectoren hadden met name te lijden onder een gebrekkige politiek-institutionele structuur. De centrale overheid speelde een zwakke rol. Voor modernisering was eerst verbetering van de infrastructuur en transporttechnologie noodzakelijk, waarin een sterke rol voor de overheid was weggelegd. Die modernisering speelde zich echter pas na 1850 af.

Uit de aard der zaak levert een studie met veel cijfermateriaal geen leesstof op voor een breed publiek. Toch is Horlings er in geslaagd om een leesbaar werk af te leveren door zich niet te beperken tot een verzameling van cijfers. Hoewel dat gezien de gebrekkige bronnen een monnikenwerk moet zijn geweest en op zich al bewondering verdient, geeft de auteur door zijn analyses van de dienstensector een waardevolle aanvulling op het beeld van de negentiende-eeuwse Nederlandse economische geschiedenis.

T. Langenhuyzen

J. F. A. Braster, *De identiteit van het openbaar onderwijs* (Dissertatie Rotterdam 1996; Groningen: Wolters-Noordhoff, 1996, 492 blz, ISBN 90 01 16020 4).

Een historische studie is het niet, de dissertatie waarin de onderwijssocioloog Braster verslag doet van zijn onderzoek naar het eigene van het Nederlandse openbaar (basis)onderwijs. Wel wijdt hij bijna een kwart van zijn boek aan een zoektocht naar de identiteit van de openbare school in het verleden. Daarmee wil hij de historische continuïteit laten zien. De openbare school, zo luidt zijn opvallendste conclusie, bezit geen eenduidige identiteit en heeft die ook nooit gehad. Integendeel, ondanks wettelijk vastgestelde algemene doelstellingen zijn in de praktijk uiteenlopende 'empirische identiteiten' waar te nemen. Braster gebruikt daarbij de